

Alicja Matczuk

Instytut Nauk o Kulturze

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

ORCID ID: 0000-0001-7225-3996

WKŁAD SŁUCHACZY SZKOŁY GŁÓWNEJ W WARSZAWIE W ROZWÓJ BIBLIOGRAFII POLSKIEJ

Streszczenie: Szkoła Główna w Warszawie (1862–1869) mimo krótkotrwałej działalności wykształciła wielu wybitnych bibliografów, którzy wnieśli trwałe wkład w rozwój bibliografii i nauki polskiej. Do grona tego należeli m.in.: Adam A. Kryński, Piotr Chmielowski, Stanisław Czarnowski, Feliks Kucharczyński i Adolf Suligowski. Prowadzone przez nich badania bibliograficzne, w ujęciu ogólnym i specjalnym, przyczyniły się nie tylko do stworzenia podstawy rozwoju niektórych dyscyplin naukowych, ale także do kształtowania świadomości i kultury bibliograficznej społeczeństwa polskiego. Specjalnością słuchaczy Szkoły Główniej były bibliografie dziedzinowe tworzone na potrzeby naukowe, jak również z pobudek patriotycznych. Ich działalność bibliograficzna znalazła rozwinięcie w okresie międzywojennym. W nurcie zainteresowań bibliograficznych słuchaczy Szkoły były także bibliografie zawartości czasopism, osobowe i zagadnień. Ich dokonania na gruncie bibliografii polskiej miały z reguły charakter pionierski, gdyż w szerokim i retrospektywnym ujęciu rejestrowały bogaty materiał dotyczący przeszłości Polski. Trzeba też docenić wysiłki słuchaczy Szkoły Główniej, którzy mimo bardzo trudnych warunków politycznych starali się stworzyć odpowiedni warsztat bibliograficzny, warunkujący rozwój poszczególnych dyscyplin naukowych. Swego rodzaju ewenementem w skali kraju był fakt, że grono słuchaczy Szkoły Główniej zdominowało działalność bibliograficzną w ujęciu dziedzinowym i zagadnieniowym w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Zawdzięczamy im pierwsze polskie bibliografie dziedzinowe z zakresu archeologii, językoznawstwa, techniki czy prawa, które stanowią do dziś ważny element warsztatu naukowego badaczy.

Słowa kluczowe: Szkoła Główna, bibliografia – XIX w., Warszawa

The Contribution of Alumni of the Main School in Warsaw to the Development of Polish Bibliography

Abstract: Despite the relatively short period of functioning, the Main School in Warsaw (1862–1869) has educated many notable bibliographers, including, *inter alia*, Adam A. Kryński, Piotr Chmielowski, Stanisław Czarnowski, Feliks Kucharczyński, or Adolf Suligowski who greatly con-

tributed to the development of Polish bibliography and science. Bibliographic research, carried out by them, not only provided the foundation for the development of scientific disciplines but also shaped awareness and bibliographic culture of the Polish society. Beyond dealing with the issue of journal content or single-author bibliographies, the alumni of the Main School specialized mostly in subject bibliographies, aimed at satisfying scientific and patriotic needs, further developed in the 1920s and 1930s. These were pioneering attempts as they were connected with the comprehensive sources related to the history of Poland. Moreover, these bibliographers managed to create high quality of their works. As a result bibliographers associated with the Main School monopolized bibliographic activity in Poland in the 19th and early 20th centuries, issuing the first subject bibliographies in archeology, linguistics, technology and law.

Keywords: the Main School, bibliography – twentieth century, Warsaw

Warszawska Szkoła Główna była polską uczelnią działającą w latach 1862–1869. Była to jedyna uczelnia w Królestwie Polskim, w której językiem wykładowym był język polski. Fakt ten czynił ze Szkoły coś więcej niż miejsce zdobywania wykształcenia. Dla ludzi z nią związanych była ona bardzo ważna, gdyż dawała im – żyjącym w trudnej sytuacji politycznej, pod jarzmem zaborcy – realne szanse, aby dzięki postępowi i nauce poprawić warunki życia w swojej ojczyźnie.

W życiu naukowym i kulturalnym społeczeństwa polskiego wychowankowie Szkoły Główny odegrali szczególnie doniosłą rolę¹. Byli oni twórcami ruchu pozytywistycznego, od nich wyszła inicjatywa założenia tak ważnych dla życia naukowego instytucji, jak Kasa im. Mianowskiego (1881) i Towarzystwo Naukowe Warszawskie (1907), im także zawdzięczamy powstanie towarzystw specjalistycznych oraz rozwój czasopiśmiennictwa stołecznego i prowincjonalnego.

Działalność Szkoły Główny przyczyniła się do podniesienia kultury książki w społeczeństwie polskim, co objęło również bibliografię. Nie było w dziejach drugiego takiego wypadku, aby instytucja, która działała tak krótko, bo tylko siedem lat, wydała tak wielu znakomitych bibliografów i zaznaczyła się tak bardzo w dziejach kultury i nauki polskiej. Warto zauważyć, że słuchacze Szkoły stanowili najliczniejszą grupę twórców bibliografii dziedzinowej pod koniec XIX w. i początku XX w. Wywodzili się oni ze wszystkich wydziałów uczelni.

Niniejszy artykuł powstał z potrzeby przypomnienia wkładu słuchaczy Szkoły Główny w rozwój bibliografii polskiej, a przez to pośrednio w rozwój nauki i kultury polskiej. Zagadnienie to nie doczekało się dotąd naukowego opracowania.

---

¹ J. Hulewicz, *Rola Szkoły Główny w Warszawie w życiu kulturalnym społeczeństwa polskiego w drugiej połowie XIX wieku (W setną rocznicę powstania)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 1, s. 7–19; S. Fita, *Pokolenie Szkoły Główny*, Warszawa 1980; *Szkoła Główna. Kręgi wpływów*, red. U. Kowalczyk, Ł. Książek, Warszawa 2017.

Dysponujemy jedynie kilkoma opracowaniami jednostkowymi, nieraz cennymi i ważnymi, ale przecież niedającymi obrazu całości. Zamierzeniem artykułu jest przedstawienie osiągnięć i dokonań bibliograficznych słuchaczy Szkoły Głównej na przykładzie jej wybitnych przedstawicieli, którzy na trwałe zapisali się w dziejach bibliografii i nauki polskiej. Trzeba wyraźnie podkreślić, że osoby, o których tutaj mowa, nie ograniczały swoich zainteresowań jedynie do bibliografii. Byli to ludzie wszechstronni, mający nie tylko wybitne osiągnięcia w dziedzinach, które uprawiali, ale często będący także działaczami społecznymi, organizatorami życia naukowego i bibliotekarskiego. Jednak ich znaczenie właśnie dla bibliografii – przy przyjętym profilu artykułu – jest najbardziej istotne i twórcze.

O tym, że wychowankowie Szkoły Głównej wnieśli niepodważalnie wielki wkład w rozwój bibliografii polskiej, zadecydowało kilka przesłanek.

Po pierwsze, metryki zainteresowań bibliograficznych słuchaczy Szkoły należy upatrywać w znamiennej dla tego okresu chęci zarejestrowania całości piśmiennictwa polskiego. Sytuacja polityczna po stłumieniu powstania styczniowego i związane z nią wzmożone represje zaborcy spowodowały, że w bibliografii widziano narzędzie obrony przed wynarodowieniem i dowód prężności kultury i nauki polskiej.

Po drugie, zapotrzebowanie na prace bibliograficzne zgłaszała także nauka. W miarę jej rozwoju, zwłaszcza od czasów zaktywizowania się towarzystw naukowych i powstania Akademii Umiejętności oraz Kasy im. Mianowskiego, bibliografia stawała się coraz częściej niezbędnym instrumentem w pracy naukowo-badawczej. Słuchacze Szkoły Głównej żywo reagowali na potrzeby nauki polskiej, podejmowali się trudu opracowania retrospektywnych i bieżących spisów bibliograficznych z dziedzin wiedzy, w których się specjalizowali.

Po trzecie, organizatorzy Szkoły Głównej zdawali sobie sprawę z ważności i doniosłości bibliografii i postarali się, aby nie zabrakło jej w programie studiów². Uczonym, któremu złożono propozycję prowadzenia wykładów z bibliografii, był Karol Estreicher – od 1862 r. pracujący na stanowisku podbibliotekarza (zastępcy dyrektora) Biblioteki Głównej³. Jako uzasadnienie jego wyboru na stanowisko adiunkta w katedrze bibliografii Rada Administracyjna Królestwa Polskiego podała

² Warto tu wspomnieć, że wprowadzenie bibliografii w mury uniwersyteckie jako osobnego przedmiotu stanowiło szczególną cechę uniwersytetów polskich. Pierwszym uniwersyteckim wykładowcą bibliografii był Jerzy Samuel Bandtkie, który wykładał przez 23 lata w okresie od 1811/1812 do 1833/1834 w Uniwersytecie Jagiellońskim; jego wybitnym następcą był Józef Muczkowski. W Uniwersytecie Wileńskim wykłady z bibliografii w latach 1829–1831 prowadził Aleksander Bohatkiewicz, a w Uniwersytecie Warszawskim w roku akademickim 1820/1821 – Joachim Lelewel.

³ J. Korpała, *Karol Estreicher [st.] twórca „Bibliografii polskiej”*, Wrocław 1980, s. 80–93; M.M. Kacprzak, *Literatura staropolska w Szkole Głównej*, [w:] *Szkoła Główna – kręgi wpływów*, red. U. Kowalczyk, Ł. Książczyk, Warszawa 2017, s. 126–130.

brak uczonych „specjalnie bibliografii polskiej poświęcających się”⁴. W momencie przyjazdu do Warszawy Estreicher, choć jeszcze bez doktoratu, był już znany jako autor wielu publikacji z zakresu bibliografii i historii literatury, a nade wszystko z pracy nad *Bibliografią polską XIX wieku*. W roku akademickim 1863/1864 z powodu jego choroby wykłady z bibliografii zostały odwołane.

Tymczasem nad katedrą bibliografii zawisła groźba likwidacji, gdyż zmierzano do upodobnienia programu nauczania w Szkole Głównej do programów uniwersytetów rosyjskich. W związku tym wykłady z bibliografii miały być powierzone historykom literatury. Estreicher opracował memoriał w obronie bibliografii jako przedmiotu uniwersyteckiego i skierował go drogą służbową do Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego. W memoriale tym (z dnia 10 grudnia 1864 r.) określił zakres, problematykę i zadania bibliografii w planie nauk uniwersyteckich, popierając swe wywody przykładami jej uprawiania w szkołach wyższych krajowych i zagranicznych. Jego pogląd na znaczenie bibliografii zwyciężył i dzięki temu 22 marca 1865 r. rozpoczął wykłady z bibliografii, które odtąd prowadził systematycznie po jednej godzinie dwa razy w tygodniu do końca roku akademickiego 1867/1868 – czyli przez siedem semestrów – dla Wydziału Filologiczno-Historycznego. Ich systematykę, zakres zagadnień i sposób realizacji przeanalizowała i omówiła Maria Magdalena Biernacka⁵. Jak wynika z jej ustaleń, wykłady były fakultatywne, skierowane do studentów wszystkich wydziałów Szkoły Głównej i rozłożone na pięć semestrów. Pierwszy semestr był poświęcony historii języków i pism, rękopiśmiennictwu i grafice, drugi i trzeci – drukarstwu, czwarty i piąty bibliotekarstwu, bibliografii i historii bibliotek⁶. Estreicher, jak zauważył jego uczeń Józef Krzywicki, „sądził i słusznie, że bibliografia, jako nauka podająca klucz do badania źródeł we wszystkich gałęziach wiedzy, przydatną może być nie tylko dla filologa lub historyka, ale zarówno dla prawnika lub medyka”⁷. Chcąc umożliwić słuchaczom innych wydziałów uczęszczanie na swoje wykłady, tak umiejscowił je w siatce zajęć, że nie kolidowały one z innymi. Prowadził je w atmosferze polskości, pomimo wzrastającego wówczas – czyli w okresie po powstaniu styczniowym – nacisku rusyfikacyjnego. Słuchaczom tych wykładów dawał wyraźnie do zrozumienia, że spis bibliograficzny jest nie tylko nieodzownym narzędziem w pracy badawczej, ale także bronią w walce politycznej o utrzymanie polskości, o zachowanie świadomości narodowej i wyka-

⁴ Idem, *Znaczenie „Bibliografii polskiej” Karola Estreichera*, Kraków 1970, s. 16.

⁵ M.M. Biernacka, *Wykłady Karola Estreichera w Szkole Głównej w Warszawie 1865–1868. Studium bibliologiczne*, Warszawa 1989.

⁶ *Ibidem*, s. 168–171.

⁷ J. Krzywicki, *Katedra bibliografii. Profesor Karol Estreicher*, [w:] *Szkoła Główna w Warszawie (1862–1869)*, t. 1, Wydział Filologiczno-Historyczny, Kraków 1900, s. 255.

zanie na forum międzynarodowym polskiej odrębności i niezależności duchowej, bogactwa polskiego dorobku intelektualnego i kulturalnego⁸.

Kolejną ważną osobą, jeśli chodzi o zaznajamianie studentów Szkoły Głównej z problematyką bibliograficzną, był Józef Przyborowski, dyrektor Biblioteki Głównej i profesor języka i literatury polskiej na Wydziale Filologiczno-Historycznym⁹. Ten wybitny badacz języka staropolskiego, znawca inkunabułów i rzadkich druków polskich oraz bibliografii polskiej w ogóle, a XVI w. w szczególności, był jednym z trzech uczonych (obok Władysława Nehringa i Antoniego Małeckiego), których zasługą było wprowadzenie metody filologicznej do badań historycznoliterackich. Z ich to inspiracji zaczęło się planowe badanie źródeł (rękopisów, rzadkich druków), krytyczne wydawanie unikatów, co wpłynęło na rozbudzenie zainteresowań bibliografią i opracowaniami bibliograficznymi¹⁰. W swoim dorobku naukowym Przyborowski miał wiele prac bibliograficznych opracowanych według zasad metody filologicznej, m.in. *Wiadomość o życiu i pismach Jana Kochanowskiego* (Poznań 1857). Jego doskonała znajomość historii książki i bibliografii, przejaw wielkiej wiedzy i kompetencji, bywała w Szkole Głównej wykorzystywana nie tylko w pracy dydaktycznej profesora i nie tylko przez niego samego – uważa się, że wiele uzupełnień zawdzięcza mu *Bibliografia polska. Stulecie XV–XVIII K.* Estreichera. Dokonania Przyborowskiego budziły powszechne uznanie, a jego olbrzymia wiedza i erudycja w zakresie bibliografii zjednały mu popularność i podziw. Swoje wykłady, podobnie jak Estreicher, prowadził w atmosferze polskości i patriotyzmu, co nie podobało się władzom rosyjskim¹¹.

Studenci Szkoły Głównej z problematyką bibliograficzną mogli zetknąć się także w samej Bibliotece Głównej. Wśród jej pracowników, oprócz Przyborowskiego i Estreichera, było jeszcze dwóch znawców bibliografii. Od początku 1863 r. do końca istnienia Szkoły jako kustosze byli tu zatrudnieni Hipolit Skimborowicz¹² i Julian Bartoszewicz¹³, którzy zanim podjęli pracę w Bibliotece, żywo interesowali się problematyką bibliograficzną. Skimborowicz ogłaszał bieżącą bibliografię w redagowanych przez siebie czasopismach, opublikował także kilka artykułów dotyczących początków bibliografii. Opracował czterotomowy słownik biobibliograficzny

⁸ M.M. Biernacka, *op. cit.*, s. 197.

⁹ W. Motz, *Przyborowski Józef*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 724–725; M.M. Kacprzak, *op. cit.*, s. 117–127.

¹⁰ J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, Warszawa 1969, s. 153.

¹¹ M.M. Kacprzak, *op. cit.*, s. 126.

¹² W. Benedyktowicz, *Hipolit Skimborowicz dziennikarz – bibliograf – bibliotekarz*, „Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego” 1964, t. 5, s. 44–54.

¹³ J. Jaworska, *Bartoszewicz Julian*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 39–40.

uczonych, pisarzy i artystów polskich (który jednak nie ukazał się drukiem)¹⁴ oraz przygotował studium historyczno-bibliograficzne o przekładach Biblii w Polsce. Bartoszewicz z kolei wydał drukiem kilka przyczynków poświęconych bibliofilom i bibliografom, m.in. Józefowi Andrzejowi Załuskiemu, propagował też sprawę bibliografii zawartości czasopism, która wówczas była jeszcze w zaczątkach. Nie ma informacji o kontaktach dydaktycznych ich obu ze studentami Szkoły Głównej, można jednak się spodziewać, że zainteresowanym bibliografią bywalcom Biblioteki mogli służyć kompetentną pomocą i radą.

Warto też wspomnieć, że sam rektor Szkoły Głównej Józef Mianowski darzył wielką estymą działalność bibliograficzną. Kierowany patriotyzmem i potrzebami naukowymi oraz najlepszą wolą obiecał Estreicherowi, iż *Bibliografia polska XIX wieku* zostanie wydrukowana kosztem Szkoły. Nie dopuścił jednak do tego jej kurator, który oświadczył Estreicherowi, że „źle robi, że zajmuje się bibliografią polską, bo to powiatowszczyzna, gdyż język polski jest dialektem i należy mu złać się z wielką literaturą Rosji i jej wielkim językiem”¹⁵.

Wszystkie te czynniki wydatnie przyczyniły się do stworzenia w Szkole Głównej przyjaznej dla bibliografii atmosfery, która wpłynęła na ukształtowanie umysłowości i kultury bibliograficznej studentów. Jeśli dodać do nich jeszcze tradycje bibliograficzne Uniwersytetu Warszawskiego, których przedstawicielami byli tacy znawcy bibliografii, jak Joachim Lelewel, Feliks Bentkowski i Jan Wincenty Bandtkie-Stężyński, to będziemy mieć chyba panoramę czynników, które wykreowały osobowość bibliograficzną słuchaczy Szkoły. Estyma dla bibliografii, jaką wynieśli oni z tej uczelni, zapoczątkowała tym, że praca wielu z nich przyczyniła się do ożywienia bibliograficznego w kraju, przez ich inicjatywę lub podejmowanie działań na tym polu „w imię pamięci Szkoły Głównej”.

Ze względu na różnorodność tematyczną i formalną dorobku bibliograficznego wychowanków Szkoły Głównej odstąpiono w artykule zarówno od układu według rodzajów bibliografii, jak i według dyscyplin naukowych, gdyż stwarzałoby to stan pewnego chaosu i nie ukazywałoby wkładu prezentowanych osób w rozwój bibliografii polskiej. Postanowiono przedstawić ich sylwetki w porządku alfabetycznym, według wydziałów Szkoły Głównej. Układ taki pozwala nie tylko zapoznać się z osiągnięciami i dokonaniem bibliograficznymi ludzi wykształconych na różnych wydziałach, lecz ukazuje także to, z jakich najczęściej wydziałów się wywodzili oraz czy zainteresowania bibliograficzne ograniczali do własnej specjalności, czy traktowali je w sposób otwarty.

¹⁴ A. Matczuk, *Potyczki bibliografów z cenzurą w okresie zaborów*, „Folia Toruniensia” 2017, t. 17, s. 87–88.

¹⁵ Cyt. za: J. Korpała, *Karol Estreicher [st.]...*, s. 99.

Wydział Filologiczno-Historyczny

Znaczącą pozycję w dziedzinie bibliografii księgarskiej zdobył Gabriel Centnerszwer (1841–1917), warszawski księgarz i nakładca, który studiował w Szkole Głównej w latach 1863–1866. Po ukończeniu studiów założył w Warszawie księgarnię sortymentowo-nakładową i rozwinął ją w jedną z poważniejszych placówek wydających literaturę popularną i ludową¹⁶. W latach 1891–1894 wydał cztery roczniki „Kalendarza Księgarsko-Literackiego” (za lata 1891–1894), w których zamieszczał m.in. bibliografię wydawnictw polskich za rok poprzedni, wykazy księgarń, wydawnictw, drukarni i bibliotek. Ogłaszał także katalogi swojej firmy. W 1903 r. sprzedał księgarnię i rozpoczął działalność społeczną w Towarzystwie Biblioteki Publicznej w Warszawie, gdzie pełnił funkcję sekretarza, a od 1907 r. pracował honorowo w Bibliotece, w dziale „oceny książek”. Tam też zapoznał się z Uniwersalną Klasyfikacją Dziesiętną, którą wykorzystał do uporządkowania materiału w *Katalogu nakładowym i komisowym według systemu dziesiętnego ułożonym* (Warszawa 1909). Była to pierwsza próba zastosowania tego systemu w katalogu księgarskim w Polsce. Kiedy zmarł, w jego nekrologu napisano: „Jako wychowanek b. Szkoły Głównej wniósł Centnerszwer do księgarstwa swoiste swemu pokoleniu zamiłowanie do wiedzy ścisłej i ufność w jej potęgę”¹⁷.

Do najznakomitszych indywidualności z pokolenia Szkoły Głównej należał niewątpliwie Piotr Chmielowski (1848–1904)¹⁸. Uznaje się go za najwybitniejszego historyka literatury polskiej wywodzącego się z tego środowiska i jednego z najlepszych wówczas znawców problematyki bibliograficznej w Polsce. Chmielowski uczył się w pierwszym gimnazjum filologicznym w Warszawie (1860–1866), następnie studiował filologię i filozofię w Szkole Głównej Warszawskiej (od 1870 r. na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim). Studia ukończył w 1870 r.; dokszttał się w tajnych kółkach naukowych. Kontynuował naukę w Lipsku (pedagogika, filozofia, geografia), tam w 1874 r. obronił doktorat. Przez całe niemal życie utrzymywał się z pracy nauczycielskiej w szkołach prywatnych; nie przyjął nominacji na docenta Cesarskiego Uniwersytetu w Warszawie, gdyż nie chciał wykładać literatury polskiej w języku rosyjskim. Dopiero w ostatnich miesiącach życia miał możliwość prowadzenia wykładów na Uniwersytecie Lwowskim.

Ten niezwykle erudyta o fenomenalnej pracowitości (opublikował ponad 2100 pozycji) poruszał się swobodnie po całym obszarze dziejów ojczystego piśmiennic-

¹⁶ J. Cygańska, *Centnerszwer Gabriel*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 107–108.

¹⁷ *Gabriel Centnerszwer*, „Tygodnik Ilustrowany” 1917, nr 10, s. 493.

¹⁸ I. Chrzanowski, *Chmielowski Piotr*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 343–344.

twą, ze szczególnym jednak zainteresowaniem poświęcał się studiom nad literaturą wieku XIX. Obok setek artykułów, recenzji, haseł encyklopedycznych ma w swym dorobku także mnóstwo publikacji z zakresu bibliografii. Są wśród nich liczne recenzje opracowań bibliograficznych, przeglądy i sprawozdania, artykuły o bibliografii oraz zestawienia bibliograficzne. Zainteresowania Chmielowskiego bibliografią nie abstrahowały od historii literatury polskiej. Uważał ją za naukę pomocniczą i wyjściową dla badań historycznoliterackich. Swój stosunek do relacji bibliografii i historii literatury objawił w *Metodyce historii literatury polskiej* (1899), gdzie podał bogaty materiał bibliograficzny, stanowiący w sumie rodzaj zarysu bibliografii literatury polskiej. Niemal każde z ważniejszych zagadnień w niej omawianych zamyka obszernym wykazem źródeł i prac pomocniczych. W okresie kiedy *Bibliografia polska* K. Estreichera była doprowadzona do roku 1889, dane bibliograficzne z tej dziedziny stanowiły niezwykle cenną pomoc, zwłaszcza dla nauczycieli i samouków. Chmielowski był drugim uczonym w Polsce, po Estreicherze, który zajął się problematyką historyczną bibliografii¹⁹. W *Metodyce* zamieścił chronologiczny przegląd ważniejszych dzieł bibliograficznych opatrzone rozbudowanymi komentarzami. Wcześniejszym krokiem na tej drodze był artykuł *Bibliografia w Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej* (t. 8, 1892, s. 718–719), w którym przedstawił swoje poglądy na bibliografię. Zdaniem Chmielowskiego bibliografia to nauka opisowa, zajmująca się wyłącznie zewnętrzną charakterystyką cech dzieł (autorstwo, czas, miejsce napisania i wydrukowania książki, drukarz, format, paginacja, znaki szczególne itp.)²⁰. Stanowiła podstawę wszelkiego badania historycznego w jakiegokolwiek nauce. Natomiast w hasle „Bibliologia” poruszył problem zakresu i pola badawczego bibliografii i bibliologii. Nie podejmując głębszych rozważań, krótko stwierdził, że choć bibliologia to nauka o książce, to wyraz ten jest równoznaczny z bibliografią, tylko rzadziej używany. Spostrzeżenie to spowodowało, że Bożena Koredczuk nazwała Chmielowskiego „dobrze zorientowanym”, gdy idzie zarówno o zdefiniowanie pojęcia bibliografii, jak i bibliologii²¹.

Chmielowski entuzjastycznie reagował na kolejne tomy *Bibliografii polskiej* Estreichera, dając temu wyraz w licznych artykułach. Po ukazaniu się pierwszego tomu drugiej części, tj. chronologicznego zestawienia, zwrócił się z propozycją przygotowania w Warszawie, przy wsparciu finansowym Kasy im. Mianowskiego, spisu

¹⁹ J. Korpała, *Dzieje bibliografii...*, s. 219.

²⁰ W stwierdzeniu tym B. Koredczuk upatrywała wpływu francuskiego bibliografa J.F. Nee de la Rochella, którego koncepcje zostały przejęte przez G.F. Debura i J.Ch. Bruneta. Zob. B. Koredczuk, *Kształtowanie się definicji i zakresu bibliologii w polskich encyklopediach i słownikach XIX i XX wieku*, [w:] *Oblicza kultury książki. Prace i studia z bibliologii i informacji naukowej*, red. M. Komza, K. Migoń, M. Skalska-Złat, A. Żbikowska-Migoń, Wrocław 2005, s. 58.

²¹ *Ibidem*, s. 57–58.

chronologicznego druków objętych *Bibliografią polską XIX stulecia*, który – jego zdaniem – „powiększyłby dziesięciokrotnie praktyczność dzieła”²². W ten sposób, dzięki niemu, powstał tom 10, wydany w 1885 r., zawierający spis chronologiczny za lata 1800–1870, zestawiony przez opłaconych z funduszy Kasy dwóch pracowników, lecz zredagowany i przygotowany do druku przez Estreichera. Oddzielny tom *Bibliografii*, tj. *Bibliografię polską XV–XVI stulecia* (1875) Chmielowski powitał jako dzieło otwierające „epokę pracy na serio około naszej bibliografii”²³.

W latach 1871–1881 Chmielowski pisywał przeglądy bibliograficzne obejmujące cały rok do „Warszawskiego Rocznika Literackiego poświęconego literaturze, bibliografii, oświacie i księgarstwu” Stanisława Czarnowskiego, absolwenta Szkoły Głównej²⁴. Spod jego pióra wyszło także wiele zestawień bibliograficznych, rejestrujących twórczość pisarzy polskich, jak np. *Próba bibliografii utworów Krasickiego* (1879), *Bibliografia pism J.I. Kraszewskiego* (1894), *Materiały do bibliografii Mickiewiczowskiej* (1890), *Spis chronologiczny utworów poetyckich* [Adama Naruszewicza] oraz *Wykaz chronologiczny poezji zamieszczonych w „Zabawach Przyjemnych i Pożytecznych”* (1882).

Godzi się też wspomnieć, że opracował rozdział poświęcony zagadnieniom nauki o literaturze do *Poradnika dla samouków*, który zawierał rozprawy naukowe zaopatrzone w szczegółowe wskazówki metodyczne i bibliograficzne. Pierwsze cztery tomy tej publikacji ukazały się w Warszawie w latach 1898–1902. Rozdziały napisane przez Chmielowskiego zostały bardzo wysoko ocenione przez Gabriela Korbuta: „Praca pp. Chmielowskiego i [Bronisława] Chlebowskiego jest niewątpliwie jednym z najlepszych rozdziałów *Poradnika*”²⁵.

Wśród wychowanków Wydziału Filologiczno-Historycznego był też Adam Antoni Kryński (1844–1932)²⁶, którego dokonania bibliograficzne okazały się trwałe w dziedzinie językoznawstwa polskiego. Kryński kształcił się w gimnazjum w Warszawie; od 1862 r. studiował w Szkole Głównej na wydziale matematyczno-fizycznym, potem na filologiczno-historycznym. Tytuł magistra uzyskał w 1869 r., po napisaniu rozprawy *O dźwiękach nosowych w językach słowiańskich* (druk. w 1870 r.). Od 1871 do 1891 r. był nauczycielem języków starożytnych i obcych w II Gimnazjum

²² M. Dembowska, *Metoda Bibliografii polskiej K. Estreichera*, wyd. 2 rozsz. i uzup., Warszawa 1970, s. 88–89.

²³ Cyt. za: J. Korpała, *Krótką historią bibliografii...*, s. 129.

²⁴ J. Starnawski, *Warsztat bibliograficzny historyka literatury polskiej*, wyd. 3 zm., Warszawa 1982, s. 102.

²⁵ Cyt. za: J. Czachowska, *Rozwój bibliografii literackiej w Polsce*, Wrocław 1979, s. 89.

²⁶ A. Matczuk, *Adam Antoni Kryński jako twórca bibliografii językoznawstwa polskiego*, „Prace Filologiczne” 2019, t. 73, s. 245–262.

w Warszawie. W 1875 r. został członkiem komisji językowej Akademii Umiejętności w Krakowie, a w 1889 r. – członkiem korespondentem Akademii.

Niemalą rolę w kształtowaniu się światopoglądu Kryńskiego, jego stosunku do zabytków piśmiennictwa polskiego, opinii, że dzieła bibliograficzne są podstawą wszelkich studiów i badań humanistycznych, odegrał niewątpliwie profesor Józef Przyborowski. Przyborowski – jako uczony, bibliograf i wykładowca – był wzorem dla młodego studenta, tym bardziej że jego dokonania naukowe budziły powszechne uznanie i podziw, a olbrzymia wiedza i erudycja w zakresie bibliografii zjednały mu popularność. Tak pisał Kryński z okazji 25-lecia pracy naukowej swojego mistrza: „Pod względem znajomości bibliografii polskiej, zwłaszcza wieku XVI, wątpić można, czy znajdzie się ktoś u nas, mogący stanąć na równi z profesorem Przyborowskim. W ocenianiu zaś szczegółów, dotyczących pierwszych druków polskich, wydań dzieł najrzadszych oraz dzieł Kochanowskiego, jest znawcą bezwarunkowo najbieglejszym”²⁷.

Działalność bibliograficzną Kryński rozpoczął w 1874 r. Zadebiutował *Przełgądem piśmiennictwa zagranicznego z zakresu językoznawstwa*, który opublikował w piśmie „Niwa”, dając tym samym początek rejestracji bibliograficznej prac z tej dziedziny nauki w Polsce. Aktywność bibliograficzną na tym polu rozwinął jednak dopiero z chwilą powstania w 1884 r. czasopisma „Prace Filologiczne”, którego był pomysłodawcą i współzałożycielem. Dwa lata później w pierwszym tomie czasopisma ogłosił wspólnie z Karolem Applem *Przełgąd bibliograficzny prac naukowych o języku polskim* rejestrujący prace autorów polskich i obcych z dziedziny językoznawstwa polskiego oraz publikacje z zakresu nauk pomocniczych (fizjologia mowy, psychologia mowy, patologia mowy)²⁸; praca ukazała się również jako odbitka. Spis miał charakter retrospektywny, uwzględniał bowiem publikacje bardzo dawne, ale nie przekraczał roku 1885 (z wyjątkiem kilku prac wydanych w 1886 r.). Przeważało w nim, rzecz jasna, piśmiennictwo opublikowane w XIX w., można też jednak spotkać opisy dzieł wydanych w XVII i XVIII w. *Przełgąd bibliograficzny* podawał coś więcej niż tylko opis publikacji, więcej niż inne bibliografie dziedziny, a mianowicie obszernie adnotacje, dotyczące cech wydawniczo-formalnych, ale przede wszystkim treści publikacji, często o zabarwieniu krytyczno-zalecającym. Rozległość tych adnotacji nadawała *Przełgądowi* walory krytycznej bibliografii analitycznej i dokumentacyjnej piśmiennictwa polskiego o języku polskim. Jednocześnie

²⁷ A.A. Kryński, *Józef Przyborowski*, „Tygodnik Ilustrowany” 1882, nr 13, s. 162.

²⁸ P. Iwańczyk, *Co kryje w sobie pierwszy tom „Prac Filologicznych”? Polska bibliografia językoznawcza w dobie zaborów*, [w:] *Glottodydaktyka polonistyczna. Materiały z konferencji naukowej „Stereotypy w nauczaniu języka polskiego jako obcego”*, red. J. Ignatowicz-Skowrońska, M. Kobus, Szczecin 2013, s. 123–137.

stanowiła świadectwo wybitnej znajomości literatury językoznawczej, olbrzymiej erudycji i skrupulatności autorów. Adnotacje te stały się novum w bibliografii dziedzinowej, a dla badaczy były źródłem wszelakich informacji, cennych nie tylko dla językoznawcy, ale także dla historyka kultury i literatury, szczególnie w dziale pomników piśmiennictwa polskiego. Wprawdzie adnotacje bibliograficzne stosowano już wcześniej, ale ani przed *Przeglądem*, ani po nim nie pojawiła się bibliografia specjalna, która by w tak wnikliwy sposób opisywała materiał bibliograficzny. Pod tym względem stanowi wyjątek w dziejach polskiej bibliografii dziedzinowej. Jeśli chodzi o konstrukcję *Przeglądu*, autorzy zastosowali układ systematyczny.

Przegląd bibliograficzny został oceniony przez środowisko naukowe i bibliograficzne jako opracowanie pomocnicze bardzo pożądane i użyteczne dla badań nad językiem polskim, a wykonane z dużą sumiennością, znanstwem i mające znaczną wartość informacyjną²⁹.

Odczuwana coraz wyraźniej potrzeba bieżącej informacji o piśmiennictwie z zakresu językoznawstwa polskiego sprawiła, iż w 1887 r. z inicjatywy A.A. Kryńskiego rozpoczęto ogłaszanie bibliografii bieżącej z tej dziedziny w „Pracach Filologicznych”. Publikowana była ona w odstępach kilkuletnich, w zależności od tego, kiedy ukazywały się kolejne tomy czasopisma. Pierwsze zestawienie autorstwa K. Appla i A.A. Kryńskiego zostało opublikowane w 1887 r. (t. 2), następnie w latach 1893–1911 (t. 4–7) *Bibliografię*, *Bibliografię prac językoznawczych* lub *Wiadomości bibliograficzne* podawał Kryński, po czym w latach 1913–1916 (t. 8) wspólnie z synem Mirosławem. Warto podkreślić, że działania Kryńskiego w dziedzinie bibliografii językoznawstwa należały do najwcześniejszych prób zorganizowania polskiej bieżącej bibliografii dziedzinowej. Te niewielkie objętościowo zestawienia, drukowane w odcinkach, zawierały opisy pozycji za lata 1885–1915. Kryński nigdy jednak nie traktował ich jako wystarczających do badań językoznawczych. Był przekonany o konieczności zorganizowania pełnej, systematycznej bibliografii bieżącej polskich prac językoznawczych. Do zrealizowania tego przedsięwzięcia dojść miało jednak dopiero pod koniec lat 20. XX w.

W latach 1887–1916 z inicjatywy Kryńskiego ogłaszano bieżącą bibliografię językoznawstwa polskiego. Razem ze Stanisławem Szoberem opublikował również *Bibliografię polskich prac językoznawczych za lata 1915–1925* (1926). Stworzenie bibliografii językoznawstwa polskiego pozostanie na zawsze trwałą zasługą A.A. Kryńskiego w dziedzinie historii językoznawstwa polskiego i historii bibliografii polskiej.

²⁹ A. Matczuk, *Adam Antoni Kryński...*, s. 253–254.

Wydział Lekarski

Znaczące i trwale sukcesy na polu bibliografii osiągnął Józef Bieliński (1848–1926)³⁰. W 1868 r. zapisał się na Wydział Lekarski, a ponieważ był to ostatni rok istnienia Szkoły, kontynuował studia na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, które ukończył w 1873 r. Następnie objął posadę lekarza górniczego w guberni wiatkiej. W latach 1880–1892 był lekarzem wojskowym w Wilnie. Jako członek Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego został w 1885 r. bibliotekarzem jego biblioteki i archiwistą. Pierwsze publikacje Bielińskiego dotyczyły medycyny praktycznej. Niespodziewanie stały się one, ogłoszone w Warszawie, momentem zwrotnym w życiu Bielińskiego, przekierowując zainteresowania naukowe tego lekarza z medycyny praktycznej na historię i bibliografię³¹.

Bieliński jako bibliograf odznaczał się dużą pracowitością. Spośród słuchaczy Szkoły Głównej to właśnie on może pochwalić się największą liczbą ogłoszonych drukiem spisów bibliograficznych, najczęściej o charakterze nowatorskim. W latach 1884–1886 na łamach „Wiadomości Bibliograficznych Warszawskich” ogłosił *Bibliografię czasopism wileńskich (1805–1860)*. Była to pierwsza bibliografia zawartości czasopism w układzie systematyczno-chronologicznym, wykazująca zawartość pięciu czasopism wileńskich. Objęła ona 60 tomów „Wizerunków i Rozstrząsań Naukowych” (1834–1843), 66 tomów „Atheneum” (1841–1851), 13 tomów „Tygodnika Wileńskiego” (1816–1822), 71 tomów „Dziennika Wileńskiego” (1805–1830) oraz 9 tomów „Dziejów Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej” (1820–1824)³². Zrąb główny uzupełniały indeksy autorów, osób i miejscowości oraz krótka charakterystyka i dzieje poszczególnych czasopism.

Bielińskim zainteresował się Stanisław Kościński, który pracował w tym czasie nad swoim *Słownikiem lekarzów polskich*, i potrzebował pomocy przy pisaniu biogramów lekarzy wileńskich. Bieliński tę propozycję przyjął i wkrótce nie tylko historia medycyny, ale i historia nauczania uniwersyteckiego w zaborze rosyjskim stała się jego pasją. Pracę ułatwiał mu fakt, iż w tym czasie piastował stanowisko bibliotekarza i archiwisty Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego. Owocem pierwszych lat jego działalności na polu historii medycyny i poszukiwań archiwalnych, oprócz wspomnianych biogramów, było zestawienie biobibliograficzne *Doktorowie medycyny promowani w Wilnie*. Rękopis pracy przesłał do Warszawy z prośbą o wy-

³⁰ J. Polońska-Szczepanowicz, *Bieliński Józef*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 65–66.

³¹ M. Zamachowska, *Józef Bieliński, lekarz wileński, historyk medycyny i zasłużony badacz dziejów Uniwersytetu Wileńskiego*, „Forum Bibliotek Medycznych” 2015, R. 8, nr 2, s. 484.

³² H. Dusińska, *Polska bibliografia medycyny*, „Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej” 1986, nr 339, s. 23.

drukowanie jej w „Pamiętniku Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”. Redaktor „Pamiętnika” zaproponował, aby zamiast tego przedłożyć ją na konkurs im. Adama Bogumiła Helbicha (na który nikt inny się nie zgłosił), ogłoszony przez Towarzystwo Lekarskie. Jednak Bieliński obstawał przy druku rozprawy i ta ostatecznie ukazała się w 1885 r. Ale zgodnie z obietnicą daną redaktorowi „Pamiętnika” na konkurs wysłał, już w 1886 r., inną pracę, a mianowicie *Stan nauk lekarskich za czasów Akademii Medyko-Chirurgicznej Wileńskiej bibliograficznie przedstawiony. Przyczynek do dziejów medycyny w Polsce*. Praca ta została wydrukowana w 1888 r. na łamach „Pamiętnika Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”, a rok później ukazała się w formie książkowej. Wydanie książkowe spotkało się z wielkim uznaniem. Bieliński wygrał konkurs, za co otrzymał nagrodę pieniężną, a także wiele odznaczeń, między innymi został honorowym członkiem Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, powołano go też na profesora historii medycyny na Uniwersytecie Jagiellońskim. Niestety, z powodów rodzinnych nie mógł on przyjąć katedry i dobrowolnie zrzekł się tego zaszczytu³³. Dzieło Bielińskiego nie spodobało się władzy wojskowo-lekarskiej, która dowiedziała się o nim z prasy wileńskiej, a następnie petersburskiej³⁴. Podobno jego część przełożono na język rosyjski i ze szczególną wnikliwością i drobiazgowością analizowano tekst pod względem elementów antypaństwowych. I chociaż nic takiego nie znaleziono, autora objęto ścisłym nadzorem policyjnym, żeby znaleźć pretekst do jego ukarania.

W zamierzeniu Bielińskiego *Stan nauk* miał stanowić uzupełnienie dzieła Ludwika Gąsiorowskiego *Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce* (t. 1–4, Poznań 1839–1855), które jego zdaniem traktowało Ziemię Wileńską bardzo pobieżnie i podawało niejednokrotnie wiadomości błędne³⁵. Publikacja składała się z pięciu części, z których każda stanowiła skończoną całość. Części podzielono na rozdziały, a te niekiedy na paragrafy. Każdy rozdział poprzedza szkic o stanie danej nauki. Dzieło to miało charakter bibliografii adnotowanej. Całości dopełniał indeks alfabetyczny osób i rzeczy.

Kolejnym zestawieniem bibliograficznym przygotowanym przez Bielińskiego była praca *Cesarskie Towarzystwo Lekarskie Wileńskie, jego prace i wydawnictwa (1805–1864)*, wydrukowana w 1890 r. Dokumentowała ona dorobek piśmienniczy i wydawniczy Towarzystwa, pominięty w innych bibliografiach. Była to jedna z pierwszych polskich bibliografii zespołów osobowych³⁶.

³³ H. Zamachowska, *op. cit.*, s. 486–487.

³⁴ A. Suligowski, *Józef Szeliga Bieliński. Jego działalność i prace*, Warszawa 1931, s. 10–11.

³⁵ A. Bocheński, *Z dziejów polskiej bibliografii lekarskiej*, „Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej” 1968, nr 7/8, s. 557.

³⁶ A. Znajomski, *Bibliografie zespołów osobowych – instytucji. Stan i potrzeby*, [w:] *Bibliografia. Teoria–praktyka–dydaktyka*, red. J. Woźniak-Kasperek, M. Ochmańskiego, Warszawa 2009, s. 120.

Następną pracą bibliograficzną Bielińskiego był, wydany również w 1890 r., *Stan nauk matematyczno-fizycznych za czasów wszechnicy wileńskiej. Szkic bibliograficzny*. Warto zauważyć, że pomysłodawcą i autorem koncepcji dzieła był matematyk i kolega autora ze Szkoły Głównej – Samuel Dickstein. Bieliński podjął się realizacji tego przedsięwzięcia, aby ułatwić badaczom odszukiwanie odpowiednich materiałów do dziejów oświaty w Wilnie.

Podczas pobytu w Wilnie Bieliński, na prośbę członków Towarzystwa Szubrawców³⁷, opracował rozprawę *Szubrawcy w Wilnie (1817–1822). Zarys historyczny*, która została opublikowana w 1910 r. W nagrodę został powołany na członka honorowego Towarzystwa. Wartość bibliograficzna tej pracy wynika z ogłoszenia w niej *Zestawienia przedmiotów zawartych w 287 numerach „Wiadomości Brukowych”*, czasopismo to było organem Towarzystwa. Bibliografia miała układ chronologiczny i obejmowała lata 1817–1822.

W 1901 r. Bieliński zaangażował się w pracę nad *Bibliografią prawniczą polską XIX i XX wieku*. Było to olbrzymie przedsięwzięcie, którym kierował Adolf Suligowski – prawnik, cywilista, absolwent Szkoły Głównej z tego samego okresu, ale na Wydziale Prawa. Powierzył on Bielińskiemu sporządzenie skorowidzu osobowego i przedmiotowego do bibliografii. Ten był ponadto autorem zestawień statystycznych zarejestrowanego w *Bibliografii piśmiennictwa prawniczego*, według działów prawa oraz miejsca i czasu ich publikacji. Przeprowadzenie badania stanu ilościowego i tendencji rozwoju polskiej literatury prawniczej metodą statystyczną na podstawie *Bibliografii* było przedsięwzięciem nowatorskim i pionierskim, nie tylko na gruncie polskim. Bieliński podjął się także żmudnej i mało efektownej czynności, jaką jest korekta bibliografii.

Śmiało można rzec, że był to najpracowitszy i najpłodniejszy bibliograf z dziedziny medycyny w Polsce i najbardziej zasłużony wśród lekarzy, którzy pracowali na polu historii i kultury polskiej.

---

³⁷ Towarzystwo Szubrawców było to stowarzyszenie etyczne, zorganizowane na podobieństwo masonerii, działające w latach 1817–1822 w Wilnie, a następnie w latach 1899–1914. Publikowało ono satyryczne artykuły w „Wiadomościach Brukowych” i „Tygodniku Wileńskim”, odwoływało się do antyklerykalnych tradycji okresu oświecenia. Głównym orężem jego autorów była satyra, ironia i drwina. Wszystkie teksty Szubrawców miały być pisane „w stylu lekkim i zabawnym czyli szubrawskim”.

Wydział Matematyczny

Działalność bibliograficzna zajmuje niebagatelne miejsce w dorobku naukowym Samuela Dicksteina (1851–1939)³⁸. Stanowiła ona integralną część jego wysiłków związanych z tworzeniem życia naukowego w Polsce. Złożyły się na nią – obok prac bibliograficznych *sensu stricto* – różnego rodzaju omówienia, sprawozdania, przeglądy i referaty dotyczące literatury matematycznej, jak i rozległa aktywność na polu szeroko rozumianej organizacji działalności bibliograficznej w Polsce i na świecie.

Po studiach matematycznych w Szkole Głównej, odbytych w latach 1866–1869 i ukończonych już na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, Dickstein pracował jako nauczyciel algebry w warszawskich szkołach średnich, następnie prowadził własne gimnazjum realne. Coraz bardziej wciągała go jednak działalność na rzecz wspierania życia naukowego w kraju. Był on głównym inicjatorem i twórcą dwóch pierwszych periodyków naukowych z zakresu nauk matematyczno-fizycznych: „Prac Matematyczno-Fizycznych” (1885) i „Wiadomości Matematycznych” (1897) oraz „Rocznika Pedagogicznego” (1881–1894), pierwszego polskiego czasopisma pedagogicznego. Czasopisma te finansował z własnych funduszy.

Zainteresowania bibliograficzne towarzyszyły Dicksteinowi przez całe życie. Podlegały one swoistej ewolucji. Najpierw była to tematyka pedagogiczna, ze szczególną skłonnością ku pedagogice szkolnej. Bezpośrednio wiązało się to z ówczesną pracą Dicksteina, który w latach 1870–1905 był nauczycielem w szkołach średnich. Połączenie zainteresowań w obszarze obu dziedzin zaowocowało tym, że zapoczątkował bieżącą bibliografię pedagogiczną w Polsce na łamach „Rocznika Pedagogicznego”. „Bibliografia Pedagogiczna” ukazywała się w postaci zestawień rocznych i objęła lata 1880–1883. Dalsze ogłaszanie bibliografii zostało zawieszono wraz z zaprzestaniem wydawania czasopisma z powodu braku odbiorców.

Do bibliografii pedagogicznej Dickstein powrócił raz jeszcze w okresie międzywojennym, zainicjował wtedy jej publikację w drugiej serii „Rocznika Pedagogicznego” (1921–1928). „Bibliografia Pedagogiczna” ukazywała się w latach 1923–1928, początkowo w opracowaniu Heleny Radlińskiej, potem także Bronisławy Kozłowskiej i Marii Rychterówny. Drukowana w formie zestawień rocznych i dwuletних, objęła polskie piśmiennictwo pedagogiczne za lata 1921–1927. To ważne przedsięwzięcie niestety zakończyło się z chwilą zawieszenia „Rocznika Pedagogicznego”. Dickstein był również członkiem komitetu redakcyjnego *Bibliographie pédologique polonaise* (Warszawa 1911), wydawanej pod kierunkiem Anieli Szycówny.

³⁸ I. Lepalczyk, *Dickstein Samuel*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 171–172; R. Żebrowski, *Działalność Samuela Dicksteina na niwie naukowej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1989, nr 4, s. 68.

Wkrótce jednak Dickstein swoje zainteresowania zwrócił ku informacji bibliograficznej z zakresu matematyki, wszak w istocie był przede wszystkim matematykiem i w tej dziedzinie zdobył swoje pierwsze stopnie naukowe. To jemu nauka polska zawdzięcza inicjatywę rejestracji całego bieżącego piśmiennictwa matematyczno-przyrodniczego. Dużą wartość informacyjną miały ogłaszane przez Dicksteina w latach 1883–1887 *Sprawozdania z piśmiennictwa naukowego polskiego w dziedzinie nauk matematycznych i przyrodniczych*, ich cztery roczniki objęły lata 1882–1885. Wykazy nowych prac matematycznych regularnie zamieszczał także od 1897 r. w „Wiadomościach Matematycznych”. Duże znaczenie dla promocji matematyki polskiej na arenie międzynarodowej miały jego streszczenia polskiej literatury matematycznej drukowane w czasopismach obcych: „Jahrbuch über die Fortschritteder Mathematik” (od 1875 r.) i „Revue semestrielle des publications mathématiques” (od 1897 r.). Na tę część jego dorobku składają się zarówno omówienia bieżących prac, jak i przeglądy bibliograficzne, np. *Kilka słów o literaturze matematycznej polskiej w ciągu dwudziestolecia 1874–1893* („Kosmos” 1895).

Zabiegom Dicksteina nauka polska zawdzięcza powstanie *Katalogu literatury naukowej polskiej* (od t. 15 – *Katalog polskiej literatury matematyczno-przyrodniczej*), wydawanego w latach 1901–1934 (t. 1–19) przez Komisję Bibliograficzną Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności w Krakowie. *Katalog* stanowił ogniwo *Międzynarodowego katalogu literatury naukowej* (*International Catalogue of Scientific Literature*), publikowanego przez Royal Society of London. Prezentował on nie tylko dorobek naukowy narodu pozbawionego niepodległego państwa, ale też pozwalał dotrzeć do tego dorobku badaczom zagranicznym. Dickstein należał do organizatorów Komisji Bibliograficznej i został jej członkiem w 1901 r., w 1906 r. został również członkiem Komisji Bibliografii Nauk Matematycznych.

W miarę upływu lat zainteresowania badawcze Dicksteina zwracały się coraz bardziej w stronę historii nauki, przede wszystkim historii matematyki polskiej, dziedziny wówczas zupełnie zaniedbanej.

Kluczowe miejsce wśród jego prac bibliograficznych z tego zakresu zajmuje opracowany na zlecenie Akademii Umiejętności *Katalog dzieł i rękopisów Hoene-Wrońskiego*, wydany w Krakowie w 1896 r. Dzieło to ma charakter podmiotowo-przedmiotowy, rejestruje bowiem dorobek twórczy Józefa Hoene-Wrońskiego (1776–1853) – polskiego matematyka, filozofa, ekonomisty, prawnika, oraz piśmiennictwo o nim. Warto wspomnieć, że w bibliografii podmiotowej w dziale „Dzieła drukowane” zastosowano porządek chronologiczny – przy czym przed tytułem każdego z dzieł o treści matematycznej dodano krótką jego charakterystykę przy pomocy symboli międzynarodowej klasyfikacji bibliograficznej, natomiast rękopisy wykazano w układzie systematycznym. W 1915 r. *Katalog* został uzupełniony

przez Dicksteina w artykule *Przyczynek do bibliografii dzieł Hoene-Wrońskiego*³⁹. Te bibliografie dotyczące Wrońskiego do dziś budzą podziw uczonych⁴⁰.

Dickstein krytycznie oceniał ówczesny polski dorobek w dziedzinie historii matematyki i uważał, iż przyczyną tego stanu rzeczy był brak pełnej dokumentacji bibliograficznej z zakresu matematyki. To nasunęło mu pomysł przygotowania chronologicznej kontynuacji *Bibliografii piśmiennictwa polskiego z działy matematyki i fizyki oraz ich zastosowań* (1873) Teofila Żebrowskiego, doprowadzonej do roku 1830⁴¹. Wspólnie z Edwardem Wawrykiewiczem opublikował w 1894 r. w Krakowie zeszyt próbny *Bibliografii matematycznej polskiej XIX w.*, który w tym samym roku przedłożył i omówił na sekcji matematyczno-fizycznej podczas VII Zjazdu Przyrodników i Lekarzy. W 1897 r. bibliografia była gotowa do druku, lecz z powodu braku nakładcy nie została opublikowana. Mimo to Dickstein kontynuował pracę nad nią, przy współudziale Aleksandra Łaparewicza. Ostatecznie objęła ona polskie piśmiennictwo matematyczne za lata 1831–1915, składała się z dwóch części – zrzębu głównego w układzie alfabetycznym autorskim z pełnym opisem wydawnictw oraz spisu w układzie systematycznym z opisem skróconym. Ponowna próba zdobycia funduszy na jej wydanie, podjęta przez Dicksteina w okresie międzywojennym, również zakończyła się fiaskiem. To, że *Bibliografia matematyki polskiej XIX stulecia* nie została opublikowana, było niewątpliwie niepowetowaną stratą dla historii kultury narodowej i matematyki polskiej, a badacze zostali pozbawieni dostępu do źródeł swojej dziewiętnastowiecznej historii. Tym bardziej tragiczną wymowę ma fakt, że tak skrętnie przez lata gromadzony materiał bibliograficzny, przygotowany już niemal w całości do druku, spłonął w wojennej pożodze.

Kiedy Dickstein pracował nad bibliografią matematyczną XIX wieku, równoległe nurtowała go myśl uzupełnienia i wydania na nowo *Bibliografii Żebrowskiego*⁴². Dlatego nie krył wielkiej radości, kiedy dowiedział się, że sprawą zainteresował się Edward Stamm. Niestety z planów tych nic nie wyszło, ponieważ Stamm wycofał się z realizacji zamierzenia. Problem wydania *Bibliografii Żebrowskiego* trapił Dicksteina niemal do końca życia. W swym wystąpieniu na jubileuszu sześćdziesięcioletniej działalności naukowej, pedagogicznej i społecznej, jaki urządziło mu w 1937 r. Polskie Towarzystwo Matematyczne, wśród zadań wymagających doprowadzenia do końca, a najbardziej leżących mu na sercu wymienił uzupełnienie i wydanie tego dzieła⁴³.

³⁹ „Wiadomości Matematyczne” 1915, t. 19, s. 233–236.

⁴⁰ R. Żebrowski, *op. cit.*, s. 68.

⁴¹ A. Matczuk, *Działalność Samuela Dicksteina w zakresie polskiej retrospektywnej bibliografii matematycznej*, „Wiadomości Matematyczne” 2017, t. 53, nr 2, s. 336–343.

⁴² *Ibidem*, s. 344–345.

⁴³ *Ibidem*, s. 345.

Jako prezes Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Warszawie Dickstein walnie przyczynił się do stworzenia w 1907 r. Instytutu Bibliograficznego przy tejże bibliotece⁴⁴. Najambitniejszym zadaniem Instytutu było kontynuowanie *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera. W efekcie w latach 1909–1912 powstał katalog kartkowy zawierający opisy bibliograficzne piśmiennictwa polskiego za lata 1901–1904, 1907–1908 i częściowo 1909 r.; śladów opracowania kartoteki dla lat 1905–1906 (okres rewolucji) nie znaleziono. Dickstein reprezentował także polską bibliografię na arenie międzynarodowej, m.in. jako członek Międzynarodowego Instytutu Bibliograficznego. Z jego inicjatywy Instytut Bibliograficzny przy Bibliotece Publicznej w Warszawie podjął w 1909 r. współpracę z Międzynarodowym Instytutem. Do zadań Instytutu należało prowadzenie bieżącej rejestracji polskiej produkcji wydawniczej zgodnie z zasadami klasyfikacji dziesiętnej (w redakcji brukselskiej), a także dostarczanie tak przygotowanych materiałów do centrum Uniwersalnej Rejestracji Bibliograficznej w Brukseli. Dickstein dbał o szerokie kontakty z zagranicznymi instytucjami, zajmującymi się międzynarodowymi przedsięwzięciami bibliograficznymi. Zabiegał o zacieśnianie więzów międzynarodowych w zakresie wymiany informacji bibliograficznej z dziedziny matematyki oraz propagował międzynarodową klasyfikację bibliograficzną z tej dziedziny, stosując ją w swoich pracach bibliograficznych.

Działalność bibliograficzna Feliksa Kucharzewskiego (1849–1935)⁴⁵ stanowiła ważny etap w rozwoju polskiej bibliografii technicznej. Zapoczątkował prace bibliograficzne z dziedziny techniki i przemysłu. Po ukończeniu w 1865 r. gimnazjum w Warszawie podjął studia na Wydziale Matematyczno-Fizycznym Szkoły Głównej, gdzie wykładano astronomię. Niewątpliwie przyczyniło się to do wyboru przez niego tej uczelni, gdyż pasjonował się tą dziedziną. Po rozpoczęciu studiów uczęszczał na wykłady z matematyki, fizyki z mechaniką i astronomii. Jego nauka w Szkole Głównej trwała stosunkowo krótko, bo tylko dwa lata, w 1867 r. opuścił uczelnię. Dokładne powody tej decyzji nie są znane. Według Józefa Piłatowicza związana ona była z reorientacją zainteresowań, z astronomii na inżynierię cywilną, oraz niepewną, ze względów politycznych, sytuacją Szkoły Głównej⁴⁶. Mimo że w Szkole studiował krótko, Kucharzewski, jak zresztą wielu innych jej absolwentów i studentów, czuł się zawsze związany z ideałami tej uczelni. W latach 1868–1872 studiował w Paryżu, na jednej z najbardziej renomowanych wówczas szkół wyższych w Europie i na świecie – École nationale des ponts et chaussées (Szkoła Dróg i Mo-

⁴⁴ E. Słodkowska, *Instytut Bibliograficzny w Polsce*, „Biuletyn Instytutu Bibliograficznego” 1964, t. 7, nr 4, s. 268.

⁴⁵ K. Zawistowska, *Kucharzewski Feliks*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 482; J. Piłatowicz, *Feliks Kucharzewski (1849–1935) historyk techniki*, Warszawa 1998.

⁴⁶ J. Piłatowicz, *op. cit.*, s. 16.

stów). Należał do wyróżniających się studentów na swoim roku. Po powrocie do Warszawy rozpoczął pracę zawodową jako inżynier w wydziale technicznym Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i Kolei Warszawsko-Brzeskiej. W 1874 r. podjął starania o Katedrę Budownictwa Wodnego i Drogowego na Akademii Technicznej we Lwowie, ale zakończyły się one niepowodzeniem. Dwa lata później porzucił wyuczony zawód i zajął się handlem. Nie przeszkadzało mu to w prowadzeniu działalności technicznej, naukowej, redaktorskiej, publicystycznej i wydawniczej, którą rozwinął po powrocie w 1876 r. do Warszawy. Był współtwórcą oraz najdłużej i najczęściej piszącym publicystą reaktywowanego „Przeglądu Technicznego”, który rozpoczął nowy etap w dziejach czasopiśmiennictwa technicznego.

Przystępując do badań nad dziejami techniki i przemysłu, Kucharzewski miał olbrzymie trudności ze zweryfikowaniem stanu ówczesnej wiedzy na ten temat, a także z dotarciem do literatury i jej zgromadzeniem. Żeby ułatwić poszukiwania sobie i przyszłym historykom techniki, podjął w latach 80. XIX w. prace nad rejestracją polskiego piśmiennictwa technicznego. Już wówczas podkreślał znaczenie różnego rodzaju bibliografii i umiejętności korzystania z nich⁴⁷.

Zadebiutował w „Przeglądzie Technicznym” w 1889 r. pracą bibliograficzną *O początkach piśmiennictwa technicznego w Polsce* – omówieniem najstarszego piśmiennictwa technicznego w Polsce, wzbogaconym informacjami o autorach oraz ocenami prezentowanych tu zabytków polskiej literatury technicznej.

Jako fachowy bibliograf Kucharzewski zapisał się w dziejach bibliografii polskiej przede wszystkim trzema retrospektywnymi bibliografiami technicznymi⁴⁸. Pierwszą z nich była *Bibliografia polska techniczno-przemysłowa obejmująca prace drukowane oddzielnie w czasopismach lub znane z rękopisu we wszystkich działach techniki i przemysłu*, wydana w Warszawie przez redakcję „Przeglądu Technicznego” w 1894 r.

W dziele tym zarejestrowano druki zwarte, artykuły z czasopism i prace znane tylko z rękopisu, od czasów najdawniejszych do końca 1874 r. Materiał został podzielony na dwadzieścia jeden działów, w ramach których poszczególne pozycje bibliograficzne uporządkowano chronologicznie według daty wydania. Ostatni dział poświęcono bibliografiom, biografiom, muzeom, nekrologom, słownikom, szkołom i towarzystwom. *Bibliografia* obejmowała 9127 pozycji. Dla ułatwienia poszukiwań dołączono dwa indeksy: osobowy – spis alfabetyczny nazwisk, autorów, tłumaczy, wynalazców, inżynierów, techników, przemysłowców wymienionych w *Bibliografii* oraz indeks przedmiotowy, który zawierał hasła od „aerodynamiki” do „źródła”.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 89.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 88–98: Prace bibliograficzne F. Kucharzewskiego.

We wstępie do *Bibliografii* autor zamieścił ciekawą statystykę obrazującą rozwój piśmiennictwa techniczno-przemysłowego w okresie, który omawia.

Bibliografia została bardzo pozytywnie oceniona przez współczesnych historyków bibliografii polskiej⁴⁹. Na tle bibliografii wydanych w drugiej połowie XIX i w początkach XX w. wyróżnia się „ze względu na zakres (treść) i zasięg chronologiczny oraz liczbę zestawionych pozycji”⁵⁰. Józef Korpała uważał nawet, że spośród bibliografii okresu pozytywizmu bibliografię Kucharzewskiego można sytuować na trzeciej pozycji, po *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera i *Bibliografii historii polskiej* Ludwika Finkla. Dzieło Kucharzewskiego jest znakomitym źródłem informacji dla współczesnych historyków przemysłu i techniki.

Retrospektywny charakter miała również inna praca Kucharzewskiego, a mianowicie *Czasopiśmiennictwo techniczne polskie przed r. 1875*, wydana w Warszawie w 1904 r. Ma ona postać opracowania biograficzno-bibliograficznego, albowiem bibliograf ogranicza się do wymienienia tytułów poszczególnych artykułów i nazwisk autorów. Bardziej znaczący autorzy otrzymali obszerniejsze noty, przedstawiające ich dorobek piśmienniczy i techniczny. W rozdziale końcowym Kucharzewski zamieścił tablicę wzrostu czasopism polskich, ułożoną przez jego kolegów ze Szkoły Głównej – Stanisława Czarnowskiego i Piotra Chmielowskiego, który uzupełnił dane⁵¹.

Cenną pracą bibliograficzną Kucharzewskiego, wydaną w latach 1911–1912 w Warszawie, jest *Piśmiennictwo techniczne polskie*. Dzieło to składa się z trzech tomów: t. 1: Architektura. Inżynieria z miernictwem; t. 2: Mechanika z technologią mechaniczną i elektrotechniczną. Technologia chemiczna; t. 3: Górnictwo i Hutnictwo. Cezura chronologiczna była jednolita dla wszystkich działów, ale tylko do 1874 r. Następne lata miały już ruchomą cezurę górną, w zależności od tego, kiedy zostały zakończone prace nad bibliografią danej dziedziny wiedzy technicznej. I tak, architektura kończy się na 1907 r., inżynieria z miernictwem na 1909 r., mechanika z technologią mechaniczną i elektrotechniką na 1912 r., technologia chemiczna na 1914 r., górnictwo i hutnictwo na 1915 r. W obrębie działów poszczególne pozycje uszeregowano chronologicznie.

Dzieło Kucharzewskiego było czymś więcej niż tylko bibliografią, było ono swego rodzaju obszernym omówieniem historii piśmiennictwa polskiego z wymienionych działów techniki. Autor wkomponował opis bibliograficzny w treść opracowania, podał także informacje o merytorycznej zawartości każdej omawianej pozycji oraz starał się ocenić ją również pod względem językowym. Wybitniejszych

⁴⁹ *Ibidem*, s. 92–93.

⁵⁰ J. Korpała, *Krótką historia bibliografii...*, s. 147–148.

⁵¹ J. Korpała, *Dzieje bibliografii...*, s. 186.

autorów wyróżnił obszernymi życiorysami oraz kompletnymi wykazami ich prac. Informacje zawarte w tekście podstawowym w znakomity sposób uzupełniają przypisy. Zawierają one różnorodne informacje na temat druków, zwłaszcza tych najstarszych, dotyczące np. przekładów dzieła na język polski, wyjaśnienia już wówczas archaicznego słownictwa, lokalizacji druku. Treść i wartość danej pozycji obrazują też krótkie cytaty. Korzystanie z poszczególnych tomów ułatwiają indeksy nazwisk.

Zasługą Kucharzewskiego było również zorganizowanie bieżącej rejestracji polskiego piśmiennictwa technicznego. W latach 1908–1917 ogłaszał bieżącą bibliografię z tego zakresu, w układzie działowym, na łamach „Przeglądu Technicznego”.

Patrząc na ogrom pracy bibliograficznej wykonanej przez Kucharzewskiego, należy pamiętać, że dokonał on tego sam, nie miał oparcia w żadnym zespole naukowym, nie dysponował zapleczem materialnym i organizacyjnym w jakiegokolwiek instytucji. Należał do wymierającego już w okresie międzywojennym pokolenia „prywatnych uczonych”. Jego osiągnięcia bibliograficzne stanowią trwałą i ważny element dorobku historii polskiej techniki.

Wydział Prawa

Z wydziałów Szkoły Głównej, który wydał liczne grono bibliografów, był Wydział Prawa. Ludzie ci wyróżniali się dość wszechstronnymi zainteresowaniami bibliograficznymi. Wnieśli cenny wkład nie tylko w rozwój bibliografii prawniczej, ale także bibliografii ogólnej, bibliografii innych dziedzin wiedzy i bibliografii zagadnień.

Spośród absolwentów tego wydziału znaczącą osobistością na polu bibliografii stał się Stanisław Jan Nepomucen Czarnowski (1847–1929)⁵². Po ukończeniu gimnazjum w Kielcach (uczył się tam w latach 1864–1869) studiował w Szkole Głównej przez rok przyrodę, a następnie prawo i uzyskał dyplom magistra z tej dziedziny. Zrobił w Warszawie aplikację sądową, lecz praktyki zawodowej nie podjął. Całkowicie poświęcił się profesji wydawniczej i księgarskiej. Już w latach 1867–1868, będąc jeszcze studentem, opublikował własnym nakładem pierwsze prace. Od 1870 r. rozwijał działalność nakładową pod firmą „Wydawnictwo S. Czarnowskiego i Sp.”, wydawał dzieła z zakresu prawa, administracji, filozofii, socjologii i kultury, a także powieści. Trzy lata później przystąpił do Spółki Kolportacyjnej w Warszawie, zawiązanej w celu dystrybucji książek, czasopism, rycin, nut i map.

⁵² S. Dziki, I. Treichel, *Czarnowski Stanisław Jan*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 141–143.

Sprawy bibliografii ogólnej i specjalnej zajmowały ważne miejsce w działalności Czarnowskiego. W latach 1872–1880 ogłaszał on redagowany przez siebie samego, zapowiedziany prospektem w 1871 r. „Warszawski Rocznik Literacki poświęcony literaturze, bibliografii, oświacie i księgarstwu”⁵³. U podłoża powstania tego czasopisma stała likwidacja – w następstwie wzmożenia nacisku germanizacyjnego – poznańskiego „Przeglądu Bibliograficznego Piśmiennictwa Polskiego”, wydawanego w latach 1867–1871 przez księgarnię Mieczysława Leitgebera. „Warszawski Rocznik Literacki” był pierwszym czasopismem warszawskim, które miało informować o bieżącym polskim ruchu wydawniczym. Ukazało się dziesięć jego roczników za lata 1871–1880.

Drugi dział „Rocznika” zawierał bibliografię i katalog publikacji księgarskich oraz skorowidze. Zapisy bibliograficzne były sporządzane na podstawie wykazów nadsyłanych przez wydawców, w układzie działowym i alfabetycznym. W „Roczniku” znajdowały się także spisy prasy polskiej oraz dane o jej nakładach, ocena merytoryczna książek i czasopism warszawskich, życiorysy, nekrologia oraz bogaty dział informacyjny dotyczący bibliotek, czyteln i księgarstwa. Od rocznika szóstego (1876) zawartość „Rocznika” została ograniczona do części bibliograficznej. Tak w dziale publikacji książkowych, jak i czasopism najdokładniejsze dane o ruchu wydawniczym dotyczyły zaboru rosyjskiego. Dawano wprawdzie informacje o dziełach polskich i czasopismach ukazujących się w Galicji i zaborze pruskim, lecz były one niepełne i fragmentaryczne. W 1878 r. ukazał się ostatni tom „Rocznika”.

Czarnowski był również redaktorem i wydawcą wychodzącego co miesiąc „Katalogu Nowych Książek, Nut, Map, Atlasów, Rycin itp.”. Jego wydawania podjęła się wspomniana wyżej Spółka Kolportacyjna pod firmą Czarnowski, Lesman-Wiślicki i Spółka. Periodyk ten utrzymał się na rynku przez pięć lat (1875–1880) dzięki temu, że był przez nich dofinansowywany.

Po latach ożywionej działalności wydawniczej i organizacyjnej w 1883 r. Czarnowski przeniósł się do Ojcowa, a następnie Miechowa, gdzie zajął się badaniami antropologicznymi i archeologicznymi. Ich wyniki publikował w czasopismach naukowych. W 1906 r. opublikował na łamach „Światowitu” i w formie osobnej odbitki cenne zestawienie *Bibliografia archeologii przedhistorycznej polskiej i Polski dotyczącej*. Stanowiło ono uzupełnienie pierwszej bibliografii archeologicznej autorstwa Szczęsnego Jastrzębowskiego, wydrukowanej w tomie pierwszym tego pisma. Wykaz ten zawierał prace autorów polskich w układzie alfabetycznym oraz

⁵³ Z. Kmiecik, *Przegląd periodyków fachowych w Królestwie Polskim (1864–1885)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1971, t. 10, z. 1, s. 33–34.

polonika zagraniczne wydane głównie w II połowie XIX w., do roku 1905⁵⁴. Trzy lata później Czarnowski ogłosił *Literaturę przeddziejów Polski i ziem sąsiednich słowiańskich* w swojej *Polsce przedhistorycznej* (Warszawa 1909). Jego działalność archeologiczną i bibliograficzną przerwał wybuch I wojny światowej. Już do nich nie wrócił.

Zainteresowania bibliografią wykazywał także – choć osiągnął w tej dziedzinie niepomierne skromniejsze rezultaty – Maksymilian Glücksberg (1840–1894)⁵⁵, właściciel drukarni w Warszawie. Od 1866 r. należał do komitetu redakcyjnego „Kłosów” i z tego względu opracował *Spis rzeczy zawartych w 20 tomach czasopisma ilustrowanego tygodniowego „Kłosy” poczynając od 1 lipca 1865 do 1 lipca 1875* (Warszawa 1876). Zestawienie to miało przedstawić całość dorobku pisma i jego współpracowników w związku z zakończeniem określonego cyklu wydawniczego. Materiał bibliograficzny uporządkowano w układzie systematycznym, zapisy bibliograficzne mają charakter rejestracyjny. Zrąb główny uzupełnia indeks autorski. Dzieło zawiera szczegółowe informacje dotyczące współpracy Józefa Ignacego Kraśzewskiego z tym czasopismem w latach 1867–1875. Całe zestawienie ma przemyślaną, funkcjonalną formę.

Godna odnotowania jest działalność na polu bibliografii Adama Aleksandra Niemirowskiego (1841–1921)⁵⁶. Po ukończeniu gimnazjum płockiego studiował prawo na Uniwersytecie w Petersburgu. Studia ukończył w 1867 r. w Szkole Głównej Warszawskiej z tytułem magistra prawa i administracji. W 1868 r. został aplikantem sądowym, następnie asesorem Sądu Policji Poprawczej w Warszawie, od 1873 r. był podpisarzem Sądu Apelacyjnego. W latach 1874–1875 przebywał w Anglii, gdzie zajmował się instytucją notariatu. Jego dalszą karierę sądową przerwała reforma sądownictwa w Królestwie Polskim. W 1887 r. osiadł w majątku Ćwiersk k. Raciąża, poświęcił się pracy naukowej i rozwijaniu zainteresowań literacko-publicystycznych oraz bibliograficznych. Zgromadził bogaty księgozbiór (liczył on 12 tys. tomów), zawierający książki z zakresu prawa, historii, literatury, komplety czasopism polskich oraz kilkaset prac z zakresu notariatu.

Niemirowski trwale zapisał się w historii bibliografii polskiej dzięki pracy *Bibliografia powszechna notariatu*, opublikowanej nakładem własnym w 1884 r. w War-

⁵⁴ B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej Królestwa Polskiego w kształtowaniu kultury książki (1815–1915)*, Wrocław 2011, s. 260; A. Matczuk, *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka*, Lublin 2015, s. 36 i *passim*.

⁵⁵ M. Topińska, *Glücksberg Maksymilian*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 267; B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej...*, s. 260, 290.

⁵⁶ M. Kieffer-Kostanecka, *Niemirowski Adam*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 627–628; B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej...*, s. 299.

szawie przez wydawnictwo Biblioteka Umiejętności Prawnych⁵⁷. Była to jedna z pierwszych bibliografii z tego zakresu w Europie. Zanim autor przystąpił do jej opracowania, przeszedł podobne spisy wydane w innych krajach europejskich. Pisał o tym szerzej na łamach „Gazety Sądowej Warszawskiej” w 1897 r., poruszając temat bibliografii notariatu, m.in. holenderskiej, włoskiej, francuskich i innych.

Bibliografia powszechna notariatu jest dziełem obszernym, na 303 stronach zawiera 1900 pozycji dotyczących tej dziedziny, w tym nieco ponad sto w języku polskim⁵⁸. Przy jej opracowywaniu Niemirowski korzystał przede wszystkim ze znakomitych ówczesnych wzorców zagranicznych (pracy Manuela Torresa Campolesa, Włodzimierza Pappafawy oraz Alberta Amiauda)⁵⁹. Dzieło to uwzględnia książki, czasopisma, artykuły poświęcone problematyce notarialnej, a nawet powieści za okres od XVI w. do 1883 r. Opisy bibliograficzne poszczególnych pozycji są uproszczone, często uzupełnione o adnotacje dotyczące treści, niekiedy o zabarwieniu krytycznym. *Bibliografia* ma układ alfabetyczny. Przyjęcie takiej formy Niemirowski uzasadniał następująco: „Układ chronologiczny i przedmiotowy, aczkolwiek odpowiadałyby metodzie naukowej, przedstawiałyby praktyczne niedogodności, zwłaszcza dla osób, które szybko pragną orientować. Dlatego [...] książkę moją uporządkowałem alfabetycznie, mając na względzie ułatwienie poszukiwań studiujących”⁶⁰. Świadczy to o tym, że autor, podobnie zresztą jak wielu ówczesnych twórców bibliografii, nie uważał informacji rzeczowej za najważniejszą. Zrąb główny bibliografii uzupełnia indeks przedmiotowy. Jest on jednak zbyt skąpy, brakuje w nim określników i odsyłaczy, kieruje – przy braku numeracji pozycji – do nazwisk autorów lub do pierwszego wyrazu pozycji anonimowej.

Bibliografia Niemirowskiego, wbrew obawom jej twórcy, spotkała się z dużym zainteresowaniem środowiska rejentów⁶¹. Uzyskała również bardzo pochlebne oceny ówczesnych i późniejszych badaczy zajmujących się dziejami notariatu. Stefan Muczkowski, współczesny Niemirowskiemu autor obszernego studium o notariacie napisał, że: „Niemirowski wzbogacił swą mozolną pracą literaturę ojczystą i dzieło swe uczynił pożądanym nabytkiem dla każdego poświęcającego się studiom nad notariatem”⁶². Podobnie pozytywnie odniósł się do *Bibliografii* później żyjący hi-

⁵⁷ B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej...*, s. 263, 268.

⁵⁸ M. Kuryłowicz, *Z historii notariatu w Polsce*, „Rejent” 1999, r. 9, nr 8, s. 67.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 68.

⁶⁰ Cyt. za: H. Sawoniak, *Sprawność informacyjna bibliografii polskich w XIX wieku (do 1918)*, [w:] idem, *Biblioteki współczesne, bibliografia, informacja naukowa*, wyb. i wstęp A.W. Jarosz, Z. Żmigrodzki, Katowice 1995, s. 149.

⁶¹ B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej...*, s. 268.

⁶² Cyt. za: M. Kuryłowicz, *op. cit.*, s. 68.

storyk polskiego notariatu – Henryk Drzewiecki⁶³, oraz prawnik i cywilista Marek Kuryłowicz⁶⁴. Zdaniem tego ostatniego: „Jest to niewątpliwie w polskiej historiografii notariatu dzieło wyjątkowe i jedyne”.

Niemirowski wypowiedział się także w „Gazecie Sądowej Warszawskiej” na temat szeroko dyskutowanego w warszawskim środowisku prawniczym projektu opracowania retrospektywnej i bieżącej polskiej bibliografii prawniczej⁶⁵. Zaproponował, aby – z uwagi na rozległość materiału – nie skupiać się tylko na literaturze *stricto* prawniczej, ale spisem objąć też szeroko rozwiniętą publicystykę dotyczącą prawa państwowego. Zaznaczył przy tym, iż nie wystarczy wykorzystanie istniejących ówczesnie polskich bibliografii ogólnych i specjalnych, należy również sięgnąć do spisów zagranicznych, szczególnie rosyjskich i niemieckich, które odnotowują prace także polskich prawników.

Łużyczanom, ich językowi i kulturze oraz dokumentacji bibliograficznej poświęcił swą wielostronną działalność Alfons Parczewski (1849–1933) – adwokat, profesor prawa, bibliotekarz, działacz polityczny⁶⁶. Studia prawnicze odbył w latach 1865–1869 w Szkole Głównej. W 1870 r. na rosyjskim Uniwersytecie Warszawskim uzyskał stopień magistra prawa i administracji. Po zrobieniu aplikacji sądowej w Warszawie zamieszkał w Kaliszu, gdzie w latach 1872–1914 pracował jako adwokat. Od 1915 r. był profesorem Uniwersytetu Warszawskiego, od 1919 r. profesorem i rektorem Uniwersytetu Wileńskiego.

W 1875 r. włączył się w ochronę praw Łużyczan i jako pierwszy rozszerzył swoją działalność o Dolne Łużyce. Ogłaszał mnóstwo artykułów i rozpraw o Łużycach w wydawnictwach i czasopismach wszystkich trzech zaborów i za granicą. Dzięki jego zabiegom Józef Ignacy Kraszewski ufundował stypendium dla studentów – Łużyczan.

W roli bibliografa Parczewski zadebiutował w 1876 r., ogłosił wtedy w „Noro-roczniku Kaliskim” artykuł *Przewodnik bibliograficzny*, który zawierał przegląd dwunastu publikacji z zakresu teologii, historii, nauki o literaturze i literatury pięknej, wydanych w latach 1873–1875 w Warszawie, Poznaniu i Kaliszu⁶⁷.

Połączenie zainteresowań Parczewskiego bibliografią i Łużycami zaowocowało podjęciem przez niego pracy nad bibliografią łużycką. Poszukiwania materiałów do niej prowadził w Bibliotece Miejskiej we Wrocławiu. Na łamach „Czasopisa Macicy

⁶³ H. Drzewiecki, *Zarys dziejów notariatu w Polsce*, Warszawa 1927, s. 14.

⁶⁴ M. Kuryłowicz, *op. cit.*, s. 68.

⁶⁵ B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej...*, s. 269.

⁶⁶ E. Andrysiak, *Alfons Parczewski: życie i twórczość: bibliografia*, Kalisz 1992; S. Maksymowicz, *Parczewski Alfons*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 659–660; B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej...*, s. 300.

⁶⁷ E. Andrysiak, *Książka i ludzie książki w życiu i pracy Alfonsa Parczewskiego*, Kalisz 2005, s. 137.

Serbskeje” ogłosił w 1882 r. *Přinoski k serbskiej bibliografiji z Meščanskeje Knihownje we Wrótsławiju* (*Przyczynki do bibliografii serbsko-łużyckiej w Miejskiej Bibliotece we Wrocławiu*, 1882). Aspekt bibliograficzny ma również artykuł *Ruch literacki na Łużycach*, w którym omówiono ukazujące się tam czasopisma oraz inne wydawnictwa, opublikowany w 1879 r. w tomie trzecim „Biblioteki Warszawskiej”.

W 1883 r. na zjeździe literatów i artystów polskich w Krakowie Parczewski wygłosił referat *O potrzebie wzajemności literackiej z ludami słowiańskimi*, postulujący m.in. opracowanie bibliografii ogólnosłowiańskiej⁶⁸.

Spisy bibliograficzne, świadczące o zainteresowaniach Parczewskiego, zachowały się także w jego spuściźnie rękopiśmiennej. Problematykę litewską zawierają notatki bibliograficzne – z opisami dziewiętnastowiecznych publikacji w języku polskim i w językach obcych – do historii Litwy i ziem wschodnich w wiekach średnich. Z kolei rękopis bibliografii Rusi Chełmskiej, Południowej i Zachodniej uwzględnia w większości materiały w języku polskim, natomiast w języku łacińskim sporządzono wykaz dotyczący Celtów⁶⁹.

Z dzieł o charakterze ogólnopomocniczym, które powstały w środowisku prawników wywodzących się ze Szkoły Głównej, najbardziej trwała okazała się, opracowana pod kierunkiem Adolfa Suligowskiego (1849–1932)⁷⁰, *Bibliografia prawnicza polska XIX i XX wieku*. Rejestrowała ona 110-letni dorobek naukowy polskich prawników ze wszystkich zaborów.

Po ukończeniu gimnazjum w Lublinie Suligowski w 1868 r. wstąpił na Wydział Prawa w Szkole Głównej Warszawskiej, a po jej zamknięciu dokończył studia na Carskim Uniwersytecie Warszawskim (1872). Mieszkał wówczas z Aleksandrem Głowackim (późniejszym Bolesławem Prusem). Przyjaźń ta, zawarta jeszcze w ławie szkolnej, podczas studiów pogłębiła się i przetrwała wiele lat. Po ukończeniu studiów Suligowski odbył aplikację adwokacką, następnie został mianowany patronem przy Trybunale Cywilnym w Warszawie, a w 1877 r. po reformie sądowej został adwokatem przysięgłym przy Okręgowej Izbie Sądowej. W 1912 r. został wykreślony z listy adwokatów przez sądy rosyjskie za to, iż jako świadek nie tylko odmówił złożenia przysięgi w języku rosyjskim, ale ponadto złożył ją w języku polskim, i do zawodu powrócił dopiero w czasach wolnej Polski. W swej działalności publicystycznej i praktycznej zajmował się głównie sprawami samorządu ziemskiego i miejskiego.

Suligowski brał czynny udział w zakładaniu bibliotek w Warszawie. W 1893 r. został prezesem Wydziału Czytelni Bezpłatnych Warszawskiego Towarzystwa Do-

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ I. Lepalczyk, *Suligowski Adolf*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej...*, s. 866–867; B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej...*, s. 304.

broczynności. Założył Bibliotekę Rady Miejskiej w Warszawie (1917), ze zbiorami o charakterze prawno-samorządowym.

Dążąc do zintegrowania środowiska prawniczego od 1877 r., organizował w swoim mieszkaniu słynne „piątki u Suligowskiego”, w których brali udział również profesorowie Szkoły Głównej. Podczas tych zebrań rodziły się ważne inicjatywy wydawnicze i naukowe, np. przystąpiono do wydawania „Gazety Sądowej”.

Na jednym z posiedzeń w 1894 r. (w setną rocznicę rozbioru Polski) podjęto ideę opracowania bibliografii prawniczej, żeby pokazać, „co prawnicy polscy w ciągu 100 lat niewoli zdziałali i poruczyli Suligowskiego wykonania tej myśli”⁷¹. Podążając za wyznawanymi przez siebie ideami pozytywistycznymi, Suligowski pracę nad tą bibliografią uznał za posłannictwo narodowe i misję zawodową. Wokół jej idei zdołał skupić grono kilkudziesięciu osób, które w większości rekrutowały się z palestry warszawskiej (choć swój udział zaznaczyli również prawnicy z innych zaborów), a także bibliotekarzy, bibliografów. Przy opracowywaniu swojego dzieła Suligowski często korzystał z rad i wskazówek takich wybitnych naukowców, jak Oswald Balzer, Stanisław Kutrzeba, Karol i Stanisław Estreicherowie⁷². Ogólna liczba osób uczestniczących w realizacji tego przedsięwzięcia wyniosła 76. Do najbliższych współpracowników Suligowskiego, legitymujących się najdłuższym stażem pracy, należeli Karol Lutostański i Wacław Szumański.

Praca nad bibliografią trwała – z niewielkimi przerwami – prawie dwadzieścia lat. Zasadniczą przeszkodą w utrzymaniu jej tempa i ciągłości były skromne środki finansowe. Ostatecznie w 1911 r. *Bibliografia prawnicza polska XIX i XX wieku* ukazała się drukiem.

Obejmowała ona publikacje z zakresu prawa, ekonomii i historii, które wydano w języku polskim w latach 1800–1910⁷³. Rejestrowała książki, broszury, czasopisma i zbiorowe publikacje prawnicze oraz te o różnej treści, które zawierały rozprawy prawnicze. Spisem objęto prace wydane w języku polskim i łacińskim, nierzadko opatrywano je uwagami i krótkimi komentarzami. Pominięto natomiast prace autorów polskich opublikowane w językach obcych. Wyjątek od tej reguły zrobiono dla artykułów z niektórych czasopism wydawanych w Polsce w języku niemieckim i rosyjskim. Ponadto w spisie uwzględniono niektóre przekłady dzieł obcych i rękopisy. Układ dzieła był systematyczny, cały materiał podzielono na dwadzieścia działów zasadniczych według poszczególnych gałęzi prawa. *Bibliografia* liczyła

⁷¹ A. Matczuk, *Przyczynek do dziejów bibliografii prawniczej w Polsce. Adolfa Suligowskiego „Bibliografia prawnicza polska XIX i XX wieku”, [w:] Z książką przez wieki*, red. A. Krawczyk, Lublin 2002, s. 288.

⁷² B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej...*, s. 271.

⁷³ Szczegółowy rozbiór metodyczny dzieła zob. A. Matczuk, *Przyczynek do dziejów...*, s. 292–300.

8231 pozycji. Została zaopatrzona w dwa skorowidze – osobowy i przedmiotowy, opracowane przez J. Bielińskiego.

Redagowanie bibliografii prawniczej stało się dla Suligowskiego impulsem do szerszych przemyśleń i formułowania spostrzeżeń dotyczących aktywności publikacyjnej polskiego środowiska prawniczego, zarówno w aspekcie historycznym, jak i mu współczesnym. Swoje obserwacje zamieścił w obszernej rozprawie *Rzut oka na twórczość piśmienniczą prawników polskich w ciągu XIX wieku i pierwszego dziesięciolecia XX wieku*, która została dołączona do *Bibliografii* jako odrębna praca. Zwrócił w niej uwagę na niezadowalającą liczbę prac komentujących i oceniających dokonania wybitnych prawników na przestrzeni dziejów Polski oraz ich wpływ na ewolucję prawa jako nauki⁷⁴. Przedmowa ta stanowiła, sama w sobie, ważny przyczynek do dziejów polskiej literatury prawniczej.

Bibliografia Suligowskiego wzbudziła duże zainteresowanie w środowisku prawniczym i nie tylko⁷⁵. Doczekała się czterech recenzji, których ton na ogół był pochlebny, choć wskazywano też na pewne błędy i niedociągnięcia spisu.

Samemu Suligowskiemu *Bibliografia* przyniosła zaszczyty, nagrody i sławę. W 1912 r. Uniwersytet Lwowski, któremu autor zadedykował dzieło, w dowód uznania przyznał mu tytuł doktora *honoris causa*. Z kolei Uniwersytet Warszawski nadał mu w 1919 r. tytuł profesora honorowego.

Bibliografia do dziś stanowi wartościowe źródło do badań historyczno-prawnych. Środowisko prawnicze uznało Suligowskiego za ojca polskiej bibliografii prawniczej⁷⁶. Wyzaczył on bowiem kolejnym pokoleniom prawników kierunek dalszych prac w zakresie rejestracji bibliograficznej⁷⁷. Do jego dzieła nawiązywały prace z tej dziedziny w Polsce międzywojennej i nawiązują współczesne.

Podsumowanie

Zasługi wychowanków Szkoły Głównej na polu bibliografii nie ograniczają się tylko do aktywności i twórczości bibliograficznej. Wnieśli oni także niepodważalny wkład w rozbudzanie zainteresowań bibliograficznych w środowiskach, w których działali i pracowali, zachęcając młodsze pokolenie do zajmowania się działalnością bibliograficzną. Przekazywali swą wiedzę przyszłym bibliografom, mającym

⁷⁴ B. Koredczuk, *Udział inteligencji prawniczej...*, s. 271.

⁷⁵ A. Matczuk, *Przyczynek do dziejów...*, s. 302–305.

⁷⁶ Z. Nałęcz, *Bibliographie juridique polonaise – esquisse historique, etat actual*, „Droit Polonais Contemporain” 1985, nr 1/4, s. 95–97.

⁷⁷ M. Skalska-Zlat, *Bibliografia w Polsce 1945–1996. Naukoznawcza analiza dyscypliny*, Wrocław 2002, s. 295.

kontynuować zainicjowane przez nich przedsięwzięcia i zastąpić ich w naturalnym toku zmiany pokoleń. I tak np. pod okiem S. Czarnowskiego szlify bibliograficzne zdobywał Teodor Paprocki, wydawca i redaktor „Warszawskich Wiadomości Bibliograficznych” (1882–1886). Z kolei S. Dickstein wprowadził w problematykę bibliografii pedagogicznej H. Radlińską, autorkę kilku zestawień z tej dziedziny. S. Szober przejął pałeczkę po A.A. Kryńskim i prowadził bibliografię językoznawstwa polskiego; A. Parczewski zainteresował bibliografią Stefana Dybowskiego, regionalistę kaliskiego, natomiast A. Suligowski w arkana bibliografii wprowadził Marcelego Handelsmana, studenta prawa uczestniczącego w przygotowaniu bibliografii prawniczej, później redaktora bibliografii historycznej XIX wieku.

Szkoła Główna istniała tylko siedem lat, ale jej tradycje bibliograficzne przeniknęły do Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, zwłaszcza że przeszli tam niektórzy jej pracownicy (J. Przyborowski, H. Skimborowicz). Szkoła pojawiła się w odpowiednim momencie przełomu w nauce, a co za tym szło – dużego zapotrzebowania na bibliograficzne źródła informacji. Jej wychowankowie, którzy studia kończyli na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, wynieśli z niej głębokie przekonanie o ważności warsztatu bibliograficznego w pracy naukowej. Kontynuowali i pielegnowali tradycje bibliograficzne nie tylko w Warszawie, ale i w miastach, w których przyszło im mieszkać i pracować. Brali aktywny udział w rozwijaniu bibliografii polskiej w okresie terroru rusyfikacyjnego, wydawali często własnym sumptem czasopisma bibliograficzne i spisy bibliograficzne, dokumentujące piśmiennictwo polskie.

Bibliografia

- Andrysiak E., *Alfons Parczewski: życie i twórczość: bibliografia*, Kalisz 1992.
- Andrysiak E., *Książka i ludzie książki w życiu i pracy Alfonsa Parczewskiego*, Kalisz 2005.
- Benedyktowicz W., *Hipolit Skimborowicz dziennikarz – bibliograf – bibliotekarz*, „Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego” 1964, t. 5, s. 44–54.
- Biernacka M.M., *Wykłady Karola Estreichera w Szkole Głównej w Warszawie 1865–1868. Studium bibliologiczne*, Warszawa 1989.
- Bocheński A., *Z dziejów polskiej bibliografii lekarskiej*, „Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej” 1968, nr 7/8, s. 553–567.
- Chrzanowski I., *Chmielowski Piotr*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 343–344.
- Cygańska J., *Centnerszwer Gabriel*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 107–108.
- Czachowska J., *Rozwój bibliografii literackiej w Polsce*, Wrocław 1979.
- Dembowska M., *Metoda bibliografii polskiej K. Estreichera*, wyd. 2 rozsz. i uzup., Warszawa 1970.

- Drzewiecki H., *Zarys dziejów notariatu w Polsce*, Warszawa 1927.
- Dusińska H., *Polska bibliografia medycyny*, „Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej” 1986, nr 339, s. 23.
- Dziki S., Treichel I., *Czarnowski Stanisław Jan*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 141–143.
- Gabriel Centnerszwer, „Tygodnik Ilustrowany” 1917, nr 10, s. 49.
- Fita S., *Pokolenie Szkoły Głównej*, Warszawa 1980.
- Hulewicz J., *Rola Szkoły Głównej w Warszawie w życiu kulturalnym społeczeństwa polskiego w drugiej połowie XIX wieku (W setną rocznicę powstania)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1962, nr 1, s. 7–19.
- Iwańczyk P., *Co kryje w sobie pierwszy tom „Prac Filologicznych? Polska bibliografia językoznawcza w dobie zaborów*, [w:] *Glottodydaktyka polonistyczna. Materiały z konferencji naukowej „Stereotypy w nauczaniu języka polskiego jako obcego”*, red. J. Ignatowicz-Skowrońska, M. Kobus, Szczecin 2013, s. 123–137.
- Jaworska J., *Bartoszewicz Julian*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 39–40.
- Kacprzak M.M., *Literatura staropolska w Szkole Głównej*, [w:] *Szkoła Główna – kręgi wpływów*, red. U. Kowalczyk, Ł. Książyk, Warszawa 2017, s. 126–130.
- Kieffer-Kostanecka M., *Niemirowski Adam*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 627–628.
- Kmieciak Z., *Przegląd periodyków fachowych w Królestwie Polskim (1864–1885)*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1971, t. 10, z. 1, s. 33–34.
- Koredczuk B., *Kształtowanie się definicji i zakresu bibliologii w polskich encyklopediach i słownikach XIX i XX wieku*, [w:] *Oblicza kultury książki. Prace i studia z bibliologii i informacji naukowej*, red. M. Komza, K. Migoń, M. Skalska-Złat, A. Żbikowska-Migoń, Wrocław 2005, s. 53–75.
- Koredczuk B., *Udział inteligencji prawniczej Królestwa Polskiego w kształtowaniu kultury książki (1815–1915)*, Wrocław 2011.
- Korpała J., *Dzieje bibliografii w Polsce*, Warszawa 1969.
- Korpała J., *Karol Estreicher [st.] twórca „Bibliografii polskiej”*, Wrocław 1980.
- Korpała J., *Krótką historia bibliografii polskiej*, Wrocław 1986.
- Korpała J., *Znaczenie „Bibliografii polskiej” Karola Estreichera*, Kraków 1970.
- Kryński A.A., *Józef Przyborowski*, „Tygodnik Ilustrowany” 1882, nr 13, s. 162–163.
- Krzywicki J., *Katedra bibliografii. Profesor Karol Estreicher*, [w:] *Szkoła Główna w Warszawie (1862–1869)*, t. 1: Wydział Filologiczno-Historyczny, Kraków 1900, s. 251–258.
- Kuryłowicz M., *Z historii notariatu w Polsce*, „Rejent” 1999, r. 9, nr 8, s. 66–77.
- Lepalczyk I., *Dickstein Samuel*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 171–172.
- Lepalczyk I., *Suligowski Adolf*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 866–867.
- Maksymowicz E., *Parczewski Alfons*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 659–660.
- Matczuk A., *Adam Antoni Kryński jako twórca bibliografii językoznawstwa polskiego*, „Prace Filologiczne” 2019, t. 73, s. 245–262.

- Matczuk A., *Działalność Samuela Dicksteina w zakresie polskiej retrospektywnej bibliografii matematycznej*, „Wiadomości Matematyczne” 2017, t. 53, nr 2, s. 336–343.
- Matczuk A., *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych. Historia i metodyka*, Lublin 2015.
- Matczuk A., *Potyczki bibliografów z cenzurą w okresie zaborów*, „Folia Toruniensia” 2017, t. 17, s. 75–104.
- Matczuk A., *Przyczynek do dziejów bibliografii prawniczej w Polsce. Adolfa Suligowskiego „Bibliografia prawnicza polska XIX i XX wieku”*, [w:] *Z książką przez wieki*, red. A. Krawczyk, Lublin 2002, s. 281–307.
- Motz W., *Przyborowski Józef*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 724–725.
- Nałęcz Z., *Bibliographie juridique polonaise – esquisse historique, etat actual*, „Droit Polonais Contemporain” 1985, nr 1 /4, s. 95–97.
- Piłatowicz J., *Feliks Kucharzewski (1849–1935) historyk techniki*, Warszawa 1998.
- Połośńska-Szczepanowicz J., *Bieliński Józef*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 65–66.
- Sawoniak H., *Sprawność informacyjna bibliografii polskich w XIX wieku (do 1918)*, [w:] H. Sawoniak, *Biblioteki współczesne, bibliografia, informacja naukowa*, wyb. i wstęp A.W. Jarosz, Z. Żmigrodzki, Katowice 1995, s. 145–169.
- Słodkowska E., *Instytut Bibliograficzny w Polsce*, „Biuletyn Instytutu Bibliograficznego” 1964, t. 7, nr 4, s. 257–328.
- Skalska-Zlat M., *Bibliografia w Polsce 1945–1996. Naukoznawcza analiza dyscypliny*, Wrocław 2002.
- Starnawski J., *Warsztat bibliograficzny historia literatury polskiej*, wyd. 3 zmien., Warszawa 1982.
- Szkoła Główna. Kręgi wpływów*, red. U. Kowalczyk, Ł. Książyk, Warszawa 2017.
- Suligowski A., *Józef Szeliga Bieliński. Jego działalność i prace*, Warszawa 1931.
- Topińska M., *Glücksberg Maksymilian*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 267.
- Zamachowska M., *Józef Bieliński, lekarz wileński, historyk medycyny i zasłużony badacz dziejów Uniwersytetu Wileńskiego*, „Forum Bibliotek Medycznych” 2015, r. 8, nr 2, s. 484–488.
- Zawistowska K., *Kucharzewski Feliks*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 482.
- Znajomski A., *Bibliografie zespołów osobowych – instytucji. Stan i potrzeby*, [w:] *Bibliografia. Teoria–praktyka–dydaktyka*, red. J. Woźniak-Kasperek, M. Ochmański, Warszawa 2009, s. 117–129.
- Żebrowski R., *Działalność Samuela Dicksteina na niwie naukowej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1989, nr 4, s. 59–77.